

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

Wolfgang Harich zum Gedächtnis

Müller/Nerding Verlag
München, 2000.

Trebalo je čekati deset godina da se nakon sloma istočnoeuropskih komunističkih režima počnu odavati počasti onim hrabrima, moralnim pojedincima koji su sudjelovali u procesu stvaranja *vjerodostojne memorije* o tim sustavima. Ne treba spekulirati o uzrocima propasti tih sustava, o tijeku i razlozima završetka hladnog rata uz koji su vezane i sudbine mnogih intelektualaca. Slast promjene tih sustava pripada isključivo onim političkim skupinama na Istoku i Zapadu koje su zadale posljednji udarac. Njihovi predstavnici svojataju sva prava pobjede, a intelektualni se svjedoci spominju najčešće kao nadobudni pijevci koji su prerano zakukurikali, pri čemu ostaje sporno koju su zoru dozivali svojim kreštanjem: zoru novog kapitalizma i liberalne demokracije ili "socijalizam s ljudskim likom"? Još gore od toga. Te se svjedoke tereti za suradnju s propalim režimima, jer su svoju kritiku pisali govorom tih režima. I danas se mnogi preživjeli intelektualci iz olovnih vremena boje da im neki nadobudni karijerist, zakonski zaštićen demokratskim pravom na slobodu govora, ne citira kakav stari tekst u kojem se nisu zalagali za liberalnu demokraciju, višestranačje i kapitalizam, nego samo za humaniji socijalizam.

Urednici izdanja Stefan Dornuf i Reinhard Pitsch spomenicom Wolfgangu Harichu (1923. – 1995.) započinju proces zaštite od zaborava smjelih kroničara komunizma iznutra, iz sustava samog. Dvotomna spomenica od preko 1000 stranica sadržava priloge 28 živih i mrtvih poznavalaca Harichova djela. Spomenimo neka u nas poznata imena: Georg Lukacs, Adam Schaff, Iring Fetscher, Leo Kofler, Peter Christian Ludz, Alfred Schmidt, Alexandar Kojèvea. Mladim ljudima nadaje se pitanje tko je bio Wolfgang Harich? On je bio učenik Nicolaia Hartmanna i Arnolda Gehelena, pripad-

nik Lukacsove estetičke škole, kazališni kritičar, feljtonist, urednik časopisa i docent na sveučilištu. Manifest o njemačkom putu u socijalizam napisao je 1956. godine. Tada je predložio da ujedinjenje Njemačke izvedu lijeve političke snage. Iz tog je razloga iste godine protiv njega pokrenut sudski proces nakon kojeg je dospio u zatvor. Nakon pomilovanja 1964. uspijeva prijeći na Zapad gdje se nastavlja zalagati za humani socijalizam te se priključuje pokretu zelenih. Kao njihov aktivist piše i knjigu *Komunizam bez rasta* u kojem se ograđuje od Marxove koncepcije komunističkog obilja kao opasnosti za prirodne i ljudske mogućnosti. Umro je 1995. u Berlinu u već ujedinjenoj Njemačkoj.

Osvrćući se na ovu impozantnu, voluminoznu spomenicu njemačkom marksistu i aktivistu za humani socijalizam, ljudska i građanska prava, predviđamo da ćemo i mi jednog dana pisati slične spomenice našima mrtvim i živim vjerodostojnim *intelektualnim svjedocima* iz razdoblja od 1945. do 1990. godine. U doba hladnog rata i našega specifičnog socijalizma, drukčijeg od onog u DDR-u, u nas, na našu sreću, žive i djeluju mnogi akteri različitih struka i ideoloških i političkih opredjeljenja: Vanja Sutlić, Gajo Petrović, Branko Bošnjak, Danko Grlić, Rudi i Ivan Supek, ali i Mirolav Krleža, Marijan Matković, Edo Murtić, Jakov Gotovac, Stjepan Šulek, Natko Devčić, i mnogi drugi bez kojih bi označeno doba ostalo prazno i zaboravljeno.

Naravno, kad je riječ o takvim temama koje se tiču intelektualnog uvažavanja ljudske moralne veličine, iznova se pojavljuje staro pitanje o odnosu pojedinca i sustava u kojemu pojedinac djeluje. Kad se znakovite 1989. godine socijalizam počeo naglo urušavati, postavljeno je pitanje kako to da je vrlo mali broj analitičara predvidio takav ishod. Doduše, ekonomisti i sociolozi, primjerice Raimond Aron, davno su prije predvidjeli da zatvoreni komunistički sustav državnog kapitalizma nema dobre perspektive razvoja i da će se raspasti logikom pluralističke prirode kapitala. Bilo je također očito da sustav koji se sustavno represivno ograđuje od svojih unutrašnjih i

vanjskih kritičara vremenom postaje nesposoban za adaptacije i unutrašnje restrukturiranje i da mu i s te strane prijete entropija. Što je u tom *binarnom kodu* sustav pojedinac odlučujuće, ne treba ovom prilikom utvrđivati. Svaki socijalni i politički sustav i, naravno, ljudska posada u njegovim institucijama, emitiraju poruke koje izazivaju političke reakcije, a one sa svoje strane povratno iritiraju posadu sustava. Sustav propada kad više nije u stanju parirati porukama koje stižu iz okoline koju je sustav sam proizveo. I ovdje za komunizam vrijedi stara deviza: *Nemo contra komunismo nisi komunismo ipse*.

Vanjskim se neprijateljima komunizam razmjerno lako suprotstavljao, ali zub koji je iznutra kritički rovario došao je glave sustavu. Kao što je komunizam duhovno slomio mnoge intelektualce koji su ga nastojali popravljati i humanizirati, tako je na kraju slomio i samoga sebe kao sustav. Za komunizam je bio karakterističan proces *regresivnog progres*a, tj. napredovanje natrag prema kapitalizmu iz kojeg se najprije entuzijastički izišlo. Komunizam je "napredovao" prema točki iz koje je krenuo. Taj isprva nevidljiv paradoks, ili to selektivno sljepilo djelovalo je dezorijentirajuće na većinu intelektualnih kritičara komunizma. Oni su svi redom i do posljednjeg daha vjerovali da je odabrani smjer kretanja društva prema komunizmu ispravan, ali da političko vodstvo iznevjerava prvotne ideale. Marxova teorija entropije kapitalističkog sustava reprodukcije bila je tako plauzibilna da nije dopuštala progledavanje te "samorazumljivosti". Većina intelektualaca nije vidjela da je vraćanje na početak najbolji izlaz iz bespuća u koje je sustav zalutao. Naravno, početak na koji se komunizam mogao vratiti nije više mogla biti 1917. godina, nego 1989. Otad se sustav kreće drugim pravcem koji se zove *tranzicija*. Međutim, tranzicija prema čemu i s kakvim historijskim recidivima te neizbrisivim povijesnim iskustvima kao balastom kojeg se teško riješiti?

Spomenica nas samo dijelom vraća u kolotečinu onoga kritičkog marksizma kojem su bili bliski i naši praksisovci. Mnogi prilozi idu posve drugim smjerom. Tako nas Fetscher upoznaje s korespondencijom koju je vodio s Kojevim oko njegova mogućeg susreta s Carlom Schmittom, dok Alfred Schmidt evocira

svoje kasne surete s Harichom prisjećajući se reklamiranja svoje nekad zanimljive knjige *Pojam prirode u djelu Karla Marxa*.

Dornuf i Pitsch u svojim prilozima najbolje objašnjavaju ono što je bitno u vezi s Harichom. U središtu su njihova interesa tri ključne figure onog marksizma koji nikad nije pokleknuo u borbi protiv kapitalizma i svih onih oblika mišljenja koja je obilježio kao sluganska. Riječ je o Leu Kofleru čiji su učenici Stefan Dornuf i Reinhard Pitsch te Georgu Lukacsu i Wolfgangu Harichu. Zanimljivo je da o Ernstu Blochu, s kojim je Harich surađivao u DDR-u, u spomenici nema ni riječi. Vrativši se iz Amerike, Bloch je proglasio tlo DDR-a početkom novoga svijeta da bi ubrzo opet napustio DDR i nastanio se u Tübingenu. Valjda je taj izbor lakše sudbine bio razlogom što ga radikalni borci za novi svijet prešućuju kako ga ne bi morali blatiti kao oportunistu. Disidenti takozvane Lukaseve škole čije se ideje međusobno isprepleću i parafraziraju, dakle Lukacz, Kofler, Harich, od bezbrojnih se marksističkih dogmata, koji su pričitali dokumente Centralnog komiteta više nego djela Karla Marxa i Friedricha Engelsa, razlikuju po tome što su bili teoretski meritorni i na razini mišljenja toga doba. Oni su i na Istoku i na Zapadu imali svoje simpatizere, sljedbenike i suradnike. Svoju snagu i svoje živote nisu ulagali samo u borbu za humaniji socijalizam, kako se tada govorilo, nego su ratovali protiv svih struja takozvanoga građanskog mišljenja i zbog tih su zasluga bili tolerirani barem do razine oskudnog preživljavanja. Vojevali su protiv *analitičke filozofije*, protiv *egzistencijalizma* i *fenomenologije* i, naravno, protiv disidenata u vlastitim redovima, napose protiv pripadnika *frankfurtskog marksizma* koji ih je kao neloyalna konkurencija s demokratskog Zapada smetao toliko da se i Dornuf dan-danas u svom prilogu ne može odreći zajedljive i svakako dvojbene difamacije prema kojoj je "Adorno bio "polužidov" koji se uzalud nudio njemačkim fašistima" (str. 17). Iz današnje perspektive možemo reći da su i komunizam i fašizam bili antigradanski, antiliberalni, antiparlamentarni, antikapitalistički pokreti koji nisu uspjeli izići iz okvira na koji su nasrnuli čineći nezapamćene zločine.

Kritičku elitu marksista u komunističkim zemljama iz dugog razdoblja staljinizma i hladnog rata možemo danas promatrati kao zastupnike interne kritike socijalizma koji nikada nisu posumnjali u njegovu pobjedu i nadmoć nad kapitalizmom. Poput kršćanskih mučenika koji su kritizirali crkvenu doktrinu u ime Biblije i vjere u Boga ovi su časni ljudi nosili križ svoje smjelosti da reflektiraju sustav u kojem su se stjecajem okolnosti zatekli i kojeg su do kraja fatalistički izdržali¹. Danas je, naravno, sve to mrtvo, hladni je rat završen, ideološki su prijevori postali suvišni zajedno s grubom i neuvjerljivom pretpostavkom da se kapitalizam može kritizirati samo sa stajališta Marxove i marksističke doktrine. Prije bi se moglo reći da je marksizam zakazao upravo tamo gdje je kritički najžešće “zagrizao”. Njegova je kritika kapitalizma danas nedvojbeno zastarjela, što ne znači da nema relevantnih kritičara kapitalizma s posve druge strane i s drugim argumentima. Svaki socijalni pa i teorijski sustav ima svoje imanentne kritičare i propada zajedno s njima, jer kako se pokazalo, paradigme zastarijevaju i na njihovo mjesto dolaze nove, koje se ne nastavljaju na stare, nego sve počinju od drukčijeg početka. *Na tom povijesnom putu nema prethodnika nego samo pronalazača*. Kršćanski mučenici kao i tentalidi komunizma poput Haricha zavrjeđuju naše poštovanje, ali svijet pamti samo pronalazače drugih sustava, a one koji su usavršivali postojeće prepušta knjigama, tj. “uništavajućoj kritici glodavaca”. Ni Marx, a još manje Lukacs ili Harich, nisu izišli iz Hobbesove paradigme. Oni su samo na putu prema pravednome, egalitarnom društvu vjerovali da će ga ostvariti ovce, a ne vuci.

Propast kapitalizma koju su pripremali toliki mučenici ne će se dogoditi entropijski u samom sustavu, kako je mislio Marx. Sustav će zadobiti udarac s posve neočekivane strane. Kao što ni feudalne dokoličare, koji su rad držali sramotom i kaznom Božjom, nisu pobijedili kmetovi, nego ljudi koji su spoznali moć

¹ “Kad je E. Honecker umro u Čileu, održana je komemoracija na groblju socijalista Berlin-Friedrichsfelde. Harich nije mogao biti nazočan iz zdravstvenih razloga, ali mu je bilo vrlo bitno da bude naveden u knjizi žaljenja” (str. 34).

istraživačke znanosti te, nasuprot dokolici inovativni rad proglasili najvećim dobrom, tako ni kapitalisti ne će propasti onda kad u komunizmu više nitko na svijetu ne bude morao raditi.

Prilozi u spomenici koji su motivirali naš komentar toliko su raznorodni i često daleko od teme da i time svjedoče kako je sve što se s Harichom dogodilo izbljედjela prošlost. U toj se prošlosti *može zaboraviti* sujeta preživjelih reklamera vlastite uloge u olovnim vremenima. Ono što se nikako *ne smije zaboraviti* je veličina svakog moralnog Sizifa koji je svojim ustrajavanjem na usavršivanju makar i besmisla svjedočio tragičnu snagu ljudske osobe koja se uzdigla do visine svjedoka vremena koje je sustavno uništavalo svjedoke svojih nedjela. Ta će svjedočenja dugo djelovati u svijesti potomstva pa se i tranzicijske zemlje moraju suočiti s činjenicom da put u liberalnu demokraciju još dugo ne će biti oslobođen sjećanja koja su stvorili komunistički opredijeljeni kritičari komunizma poput Wolfganga Haricha.

Davor Rodin

Recenzija

Peter Nitschke

Einführung in die politische Theorie der Prämoderne 1500-1800

Wissenschaftliche Buchgesellschaft
Darmstadt, 2000., 180 str.

Einführung in die politische Theorie der Prämoderne 1500-1800 djelo je mlađega njemačkog politologa Petera Nitschkea, profesora na sveučilištu u Vechti. Nedavno je boravio u Zagrebu te održao predavanje i na Fakultetu političkih znanosti. Nitschke je plodan pisac koji je podjednako zainteresiran za političku teoriju kao i za aktualnu politiku. Ova knjiga predstavlja primjer politološke studije koja demonstrira suvremeno čitanje političke teorije. Knjiga je indirektna kritika onog dijela njemačke politološke produkcije koja se nije

uspjela metodološki ažurirati. Ona se, u stilu zastarjelog pozitivizma, bavi političkim procesima tako što činjenice objašnjava činjenicama bez historijske svijesti o semantičkim izvorima suvremenosti. Tako luta od jedne do druge, vođena samo konjunkturu difuznog javnog mnijenja, ili tzv. mitologijom svakodnevice.

Nitschkeovo pojmovlje dolazi od teoretičara neopozitivističke provenijencije Thomasa Kuhna i Niklasa Luhmanna. Na mnogim se mjestima u njegovim analizama osjeća i duh Carla Schmitta koji je prvi mjerodavno aktualizirao premodernu političku teoriju kao teološku legitimaciju sekularizirane građanske političke prakse.

Nitschke je premodernu smjestio u vremenski raspon od 1500. do 1800. godine. To razdoblje označava prijelaz od teološki zasnovane političke teorije kao legitimacije vladavine kakvu zastupaju autori *politike christiane* do onih koji definitivno napuštaju teološko utemeljenje političkog i zasnivaju moderno kontraktualističko i republikansko legitimiranje političke vlasti voljom naroda. Za Nitschkea su i Bog i narod, dakako, samo referentne točke takozvane *zbilje* koju tek teorija dovodi do konkretnog, ili apstraktnog prikaza. Već je Popper osvijestio da su Bog i narod kao oblici legitimacije političke vladavine samo referentne točke političke teorije i političkih procesa koji se međusobno semantički iritiraju. Zbilja je projekt teorije, a legitimacija političke vladavine je projekt dominantne političke volje. Samo s tog neopozitivističkog stajališta mogu se *narod, Bog i političko* opskrbiti atributom takozvane *zbilje*. Ona jest to što jest samo kao projekt teorijske svijesti ili političke volje, tj. ona je samo "prazna" referentna točka koju treba osvijetliti nekim smislom da bi počela i sama *emitirati* neki smisao. Za razliku od tradicionalnog pozitivizma koji činjenice objašnjava drugim činjenicama, neopozitivizam strukturu tumači drugim strukturalima, jer se "samo sa stajališta određene metode mogu formulirati izjave o smislu ili besmislu empirijskih pojava" (str. 1). U tom je smislu protumačen dualizam između *imperija* (svjetovne vladavine) i *sacerdotiuma* (duhovne vladavine) koji obilježava razdoblje premoderne. Teoretičari tog razdoblja nastoje ostvariti logičku konzistenciju svojih teorija

koja predstavlja ključ za razumijevanje i konstituiranje političkog realiteta. Logički konstruirane političke teorije premoderne nemaju, dakako, izravan utjecaj na konkretnu politiku. Teorija i politika dvije su nesumjerljive danosti što je kritička poruka neopozitivizma onima kantijanskim pozitivizmima, uključujući i Marxov, koji su scijentistički vjerovali u mogućnost ozbiljenja teorije po uzoru na verifikaciju prirodnoznanstvenih hipoteza u eksperimentu. Politička teorija drukčije djeluje na inovaciju političke prakse, naime *semantički*, a nipošto teleološki ili kauzalno. Teorije "izvanvremenski", tj. u neodređeno realno vrijeme, mogu iznenada djelovati na političke aktere. To Nitschke ne kaže, ali neopozitivizam to ima u vidu. S druge strane, on svoju razdiobu premoderne na *politiku christianu, machiavelizam, utopizam, kontraktualizam, skepticizam i republikanizam* ne prikazuje niti u vremensko-kauzalnom nizu, niti s obzirom na krajnji ishod, nego isprepletano s obzirom na trenutke u kojima se u konkretnoj vladavini ovdje ili ondje odjednom pojavljuju utjecaji ovih teorija u političkoj praksi. Time on konkretno svjedoči da mu je pojam *nesumjerljivosti* posve razumljiv i interpretativno prihvatljiv. Taj uvid ima jake konzekvencije na razumijevanje povijesti premoderne što se očituje u pitanju je li ta povijest historijski oblikovana zbilja, ili je svaka historija predstrukturirana zbilja? S neopozitivističkog je gledišta historija, u biti, konstrukt koji ovisi o fantaziji onoga koji istražuje izvore. Na ovaj način dvojba "koje storije krije prošlost i koje će ikada biti saopćene .. (postaje) .. pitanjem maštovite teorijske konstrukcije" (str. 7). Još više ovo vrijedi za političku teoriju kao konstrukciju koja kao zapis ili tekst stoji iznad i izvan svakog konkretnog vremena i može uvijek banuti u prezentna povijesna događanja, iako im strukturalno uopće ne pripada. Premoderna je, s tog stajališta, u čitavom svom inventaru teorijskih konstrukcija dokument političkog procesa mijenjanja kršćanski ili teološki legitimiranog *paternalizma* kao političke paradigme u *demokratski metafamilijarizam* kao novu političku paradigmu¹. Ista se promjena zbiva i u strategiji

¹ Paradigma zakazuje kad više ne može asimilirati ili preraditi promjene koje opisuju: "Možemo razlikovati psa od mačke. Ako se, međutim, pojavi

legitimacije političke vladavine: ona se iz teološke pretvara u demokratsku i te procese Nitschke izvanredno opisuje sinkrono dijakronim analizama. Doduše, središnja Kuhnova ideja paradigme nije u svim analizama dovoljno istaknuta, a opisi različitih političkih koncepcija često ne prelaze razinu referiranja školski poznatog materijala, ali na kraju, u zaključcima nanovo imamo pred sobom punokrvnog teoretičara koji zna zašto piše knjigu.

Premoderna politička teorija bi svakako zavrijedila Schmittovu etiketu *političke teologije*. Nitschke upotrebljava jednako legitiman termin *kripto-metafizike*. Između političkih procesa i političkog poretka postoji *binarno kodiranje* (Luhmann) na temelju kojeg nacija kao politički konstruiran realitet postoji nezavisno o ustavu kojim se pravno uređuje. Politički poredak i politički proces stoje u odnosu binarnog koda. To pogotovo vrijedi za demokratski poredak koji se paradoksalno legitimira tako da se prirodno različiti individuumi međusobno odnose kao jednaki. Takav paradoks teško je prevladati civilnom teologijom općeg dobra iako upravo to žele, kako kaže Nitschke, današnji *komunitaristi*. Njima je premoderna politička teorija svakako argumentativno bliža nego liberalima. Suprotno liberalima, na kraju zaključuje Nitschke, današnji je konstitucionalizam usmjeren na ograničenje političke sile demokratskog suverena i stoga upravo on u premodernoj političkoj debati prepoznaje vlastite motive mišljenja. Stare teorije tako nisu mrtve, nego sukladno tezi *anything goes* nezavisno o vremenu žive u suvremenim diskursima. Demokratski paradoks *jednakosti nejednakih* traži nove strategije nerepresivnog razrješivanja koje očito ne treba tražiti ni u činjenicama, ni u paradigmama nego s onu stranu binarnog koda znanje – neznanje. To je oskudna, ali jedino dostupna pozicija koja, kad već ne može odbaciti pozitivizam, barem demonstrira oprez prema njemu svojstvenoj samouvjerenosti. Ne treba Nitschkeu prigovarati što se ne bavi unaprjeđivanjem znanstvenih metateorija poput Luhmanna, Thomasa Kuhna ili Paula Feyerabenda. On je, naime, kompe-

životinja koju bismo morali nazvati mačkopas, tada bi dio govora kojim klasificiramo ove životinje postao nerazumljiv” (str. 11).

tentno pokazao kako ih se može semantički aplicirati i tako nazočni historijski materijal približiti onima političkim akterima koji, kad jednom shvate smisao teorije, mogu sigurnije djelovati u pravcu razrješivanja demokratskog paradoksa prema kojem se *nejednaki individuumi legitimiraju kao jednaki* ne postavljajući sebi pitanje kako taj paradoks može konstitucionalno funkcionirati.

Davor Rodin

Recenzija

Dave Robinson
Nietzsche i postmodernizam

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.,
76 str.

Stuart Sim
Derrida i kraj povijesti

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.,
73 str.

George Myerson
*Donna Haraway i genetski
modificirana hrana*

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.,
76 str.

Nedavno je agilna izdavačka kuća *Naklada Jesenski i Turk* pokrenula biblioteku *Znanost u džepu* kako bi postignuća iz raznih područja znanosti učinila dostupnijima prosječnom hrvatskom čitatelju. Prvo se kolo biblioteke sastoji uglavnom od knjižica čiji autori teže populariziranju postmodernističkih autora i pristupa. Robinsonovi, Simovi i Myersonovi radovi potpuno oslikavaju ove težnje urednika biblioteke pa su iz tog razloga prikladni za predstavljanje čitateljstvu *Političke misli*.

Autor prve knjižice Dave Robinson dugogodišnji je predavač filozofije i koautor udžbenika iz filozofije, etike kao i knjiga za po-

četnike o Descartesu, Platonu, i Rousseauu. U novoj knjizi upoznaje nas s Nietzscheom. Robinson pokušava pokazati kakav je utjecaj Nietzscheova misao u naslijeđe ostavila post-nietzscheovskom vremenu, napose kako se reflektirala u djelima postmodernih autora kao što su Derrida, Foucault, Lyotard i Rorty. Nietzscheov skepticizam ima podosta zajedničkog s kulturnim i filozofskim fenomenom postmodernizma i stoga se Robinson s pravom pita, nije li, zapravo, Nietzsche “praotac” postmodernizma dvadesetog stoljeća, tj. prvi veliki postmodernist od kojeg su kasniji “postmoderni” mislioci crpili ideje i uvjerenja.

Knjiga je konceptijski podijeljena na dva dijela iako ti dijelovi ustvari nisu odvojeni. Riječ je o tome da je, s jedne strane, autor nastojao prikazati osnovne Nietzscheove ideje, da bi ih potom stavljao u neki kontekst (npr. u kontekst kršćanstva, prosvjetiteljstva, postmodernizma, fenomenalizma i dr.). Nietzscheove misli imale su proročansku težinu: kršćanske vrijednosti zamjenjuje kult znanosti i napretka, a kad se razotkrije sva praznina tih novih vrijednosti, ljude će zahvatiti jezivi val pesimističkog nihilizma i civilizacija će propasti.

Za apsurdnost stanja u kojem se nalazi zapadna civilizacija Nietzsche krivi Sokrata i njegovu vjeru u besmrtnost duše i apsolutne istine. Platon, njegov učenik, proglasio je vidljivi materijalni svijet bezvrijednim u odnosu na “više” istine. Sve se to kasnije savršeno uklopilo u teologiju kršćanske crkve, a potom su kršćanske vrijednosti utjecale na modernu filozofiju i znanost. Descartes je tako “dokazao” postojanje *mathesis universalis*, tj. vječne istine matematike i znanosti. Jasan je zaključak koji se može izvesti: teologija i znanost su slične jer nevidljivi svijet žele prikazati ekskluzivno istinitim, a Nietzscheovom terminologijom “dijeljenje svijeta na ‘stvaran’ i ‘prividan’ svijet ... simptom je života u opadanju” (str. 55). Obrušujući se na znanost i “znanstvene zakone”, te vjeru u napredak, razum, logiku, istinu, spoznaju, pa i vjeru u postojanje autonomnog kartezijanskog subjekta, Nietzsche je otvorio vrata postmodernoj misli. Derrida, Foucault, Lyotard i Rorty “kontaminirani” su Nietzscheovim “duhom” iako se u nekim zaključcima podosta razlikuju. Tako se Derrida kao dekonstruktivist jezika nadovezao

na Nietzschea tako što mu je jezik nužno “metaforičan”, tj. nikada “doslovan”. Stoga je nemoguće doprijeti “onkraj” jezika kako bi se dosegle neke objektivne “istine”, pa tako ni tekst nikada ne može imati samo jedno značenje. Politička posljedica takve dekonstrukcije prestanak je vjerovanja u postojanost čvrstog “identiteta”.

Foucault je od Nietzschea preuzeo ideju moći kao središta svakog filozofskog diskursa. Nietzscheova “volja za moć” kod Foucaulta se odrazila u “mrežama moći” koje sustavno, putem stegovnih ustanova, konstituiraju ljudske subjekte, te pritom nadziru. Panoptikon je metafora takvog društva u kojemu su “istina” i “znanje” nužno uvijek interpretacije koje uključuju redukciju i tlačenje.

Lyotard, poput Nietzschea, istražuje značenje slomova određenih vjerovanja. “Velike priče”, poput prosvjetiteljstva i vjere u napredak su propale, te se Lyotard zalaže za “male priče” nehijerarhijski strukturirane – za tolerantno, pragmatično i pluralističko, libertarijansko i anarhističko društvo.

Rortyjevi skepticizam nalikuju Nietzscheovom, tj. kritika je također usmjerena na metafizičke pojmove kao što su “istina”, “spoznaja”, “identitet”. Vjera da je um nalik “zrcalu” i stoga sposoban odražavati objektivnu zbilju izvan njega, mrtva je, a tu vjeru Rorty naziva “filozofijom velikih slova”. Ne postoje “gole činjenice”, nego samo teorije, tj. “konverzacije” o našim vjerovanjima u pluralističkom društvu. Robinson zaključuje da je Nietzsche moguće uzeti kao postmodernista, samo ako se zanemari njegov kasniji, dogmatičniji opus, dok će njegov rani skepticizam i dalje inspirirati autore postmodernističke orijentacije.

Nietzsche i postmodernizam izvrstan je priručnik za one koji se tek upoznaju s temeljnim pojmovima Nietzscheove filozofije, kao i s postmodernističkim implikacijama tih pojmova kod suvremenih autora. Pohvalu zaslužuje i rječnik ključnih pojmova knjige, kao i preporuka knjiga za daljnje čitanje, kako na engleskom, tako i na hrvatskom jeziku.

Stuart Sim, profesor Engleskih studija na Sveučilištu Sunderlanda, autor je kojem je područje interesa kritička i kulturna teorija. Objavio je nekoliko radova od kojih su najzna-

čajniji *The A-Z Guide to Modern Social and Political Theorists* (1998.), *Contemporary Continental Philosophy* (2000.), *Post-Marxism: An Intellectual History* (2001.), a urednik je i *Ikonokritičkog rječnika postmodernističke misli* (1998.). U svojoj najnovijoj kratkoj studiji *Derrida i kraj povijesti* suprotstaviti će “kontroverzne” autore – Jacquesa Derridu i Francisa Fukuyamu.

Fukuyama je 1992. uznemirio “duhove” svojom pomalo senzacionalističkom knjigom *Kraj povijesti i posljednji čovjek* zaključujući da je krah komunizma doveo do kraja određenu koncepciju povijesti, te kako je pobjedom liberalne demokracije dosegnuta završna točka ideološke evolucije čovječanstva. Kraj određenih koncepcija povijesti proglašavali su također Hegel i Marx, no u širi kontekst “endističke” misli ulaze također i Marcuse s “krajem utopije”, Daniel Bell s “krajem ideologije”, Foucault s “krajem subjekta”, Baudrillard s “krajem društvenog”, Krishan Kumar s “krajem nacije”, itd.

“Endizam” se savršeno uklapa u postmodernistički kulturni pokret koji posebno ističe nepovjerenje prema tradiciji i autoritetu, tj. u konačnici prema svim “metapripovijestima”, odnosno svakoj općoj teoriji.

Stuart Sim u ovoj knjizi pokušava pokazati kako se Fukuyama prilično “zaletio” proglašivši “kraj povijesti” krajem svih onih koncepcija povijesti, tj. ideologija koje nisu uspjele nadmašiti ideal liberalne demokracije prema kojem se cijela povijest čovječanstva neizbježno kretala. No takve su tvrdnje opasne, drži Sim, jer žele upozoriti na to da liberalna demokracija nije ideologija, za razliku od svih ostalih, te da živimo u najboljem mogućem svijetu (kapitalističkom) i da onaj koji tako ne misli, ili je u krivu, ili je neprijatelj napretka i čovječanstva (motiv nesnošljivosti).

Derrida odbacuje Fukuyamine tvrdnje kao ideološku obmanu. U svojoj knjizi *Sablasti Marxa* (*Specters of Marx*) Derrida oživljava Marxov duh kao protuudarac Fukuyaminom trijumfalizmu. Sim pokazuje kako se Derrida koristi svojom metodom dekonstrukcije kako bi srušio Fukuyamu. Namjera je dekonstrukcije pokazati kako je jezik obilježen neodređenošću značenja, kako, stoga nitko ne može

imati ekskluzivno *jus interpretandi* tj. pravo i autoritet nad tumačenjem teksta, te sukladno tome, interpretacije ovise o stajalištu: dok Fukuyama “ružičasto” gleda na liberalnu demokraciju, Derrida u “novom svjetskom poretku” vidi produbljene masovne nezaposlenosti, diskriminaciju i ekonomsko ugnjetavanje, spletarenje ratne industrije i manipuliranje zapadnih sila Ujedinjenim Narodima i drugim međunarodnim organizacijama pozivanjem na “više” ideale i ciljeve. Stoga on poziva na osnivanje “Nove Internacionale” kao način borbe protiv budućih nepravdi, najviše onih koje su i Marxa potaknule na pisanje njegovih djela. Održati Marxov duh za Derridu je također bitno stoga što je liberalno-demokratska ideologija “stavila izvan zakona” sve druge ideologije kao lažne, te nas time želi kontrolirati osuđujući nas na “život bez alternative”.

Rezimirajući, Sim misli da je glavna posljedica Fukuyamine teze o “kraju povijesti”, zapravo, “kraj interpretacije”, pa je stoga dekonstrukcija Jacquesa Derride vrlo korisno sredstvo u borbi protiv takvih ideja autoritarnog prizvuka, te u nefiksiranju granica interpretacije i uzdrmanju uvriježenog “logocentrizma” kao iluzije zapadne kulture. Ovom je knjigom Stuart Sim prilično jasno prikazao glavne pojmove Derridinog diskursa, napose dekonstrukciju, kao i relevantnost kritike koju Derrida, kao i mnogi drugi “postmoderni” autori, upućuje suvremenom društvu. Knjiga je također obogaćena rječnikom ključnih pojmova kao i popisom dodatne literature za navedenu temu.

George Myerson, docent na katedri engleskog jezika na King’s College, University of London, objavljuje radove čija je zadaća populariziranje tzv. postmodernističkog diskursa. Nakon objavljivanja knjige *Rhetoric, Reason and Society: Rationality as Dialogue* (1994.), okrenuo se pisanju kraćih radova u kojima predstavlja zanimljive suvremene mislioe. Uz knjižicu *Donna Haraway i genetski modificirana hrana*, još je objavio *Heidegger, Habermas and the Mobile Phone*, te *Sartre*.

Myerson propituje rad Donne Haraway nastojeći odgovoriti na pitanje kakva je veza među postmodernizmom i genetički modificiranom hranom? Donna Haraway, istaknuta američka feministica, postala je popularna u

širim (feminističkim) krugovima svojim spisom *Cyborg Manifesto* iz 1985. godine. U tom spisu Harawayeva želi znanstveno-fantastičnom terminologijom predočiti "posthumani" svijet kiborgâ, hibridâ strojeva i organizama. Međutim, upravo iza tog hibridnog, "nespojivog" odnosa krije se njezin glavni motiv – prekoračenje granica. U tom je smislu njezina nova knjiga *Modest Witness@Second Millennium* (*Skromni svjedok@Drugi Milenij*) iz 1997. nastavak njezinog prethodnog rada na temu pomicanja i prekoračenja granica. Svrha joj je ukazati na nove "transgeničke" svjetove novog tisućljeća, a u tom je smislu i naziv knjige, napisan u obliku e-mail adrese, prilagođen takvom svijetu.

Ključni je dan za Donnu Haraway 19. svibnja 1994., budući da je tada tvrtka *Calgene Inc.* prvi put u prodaju pustila jedan genetički modificiran organizam (GMO) – rajčicu pod imenom Flavr Savr. Time je, smatra ona, zauvijek nestao "stari" svijet i tako širom otvorio vrata novom, "transgeničkom" svijetu. Kao poslije *gestalt switcha*, novi svijet se vidi i oblikuje drugim očima, a ono što je nekada revolucionarno promijenilo svijet, poput najlona u kemiji i plutonija u fizici, sada je GMO u biologiji. Korak nazad nije moguć. Myerson pokušava pokazati kako je Donna Haraway, za razliku od nekih drugih "postmodernista"s kulturne i političke ljevice, napravila obrat od pukog kritiziranja etabliranih institucija i tehnološke znanosti ka redefiniranju granica dnevnog života u svijetu gdje su granice neodređene, a stare, hijerarhične kategorije dualizma urušene. Primjer toga su geni "transplantirani" onkraj bioloških granica rušeći tako dualizam biljka/životinja, no to je samo početak kraja i ostalih dualizama kao što su priroda/nepriroda, kultura/priroda, um/tijelo, istina/iluzija, muško/žensko, dobro/loše, Bog/čovjek, itd. To je svijet beskonačnih mogućnosti.

Upotrebljavajući terminologiju Jacquesa Derride, može se reći da je Donna Haraway *dekonstruirala* svijet inzistirajući na "zagadenju" svih tradicionalnih kategorija, te remećenju granica među njima ostavljajući ih neodređenima. Pitanje "čistoće" i "nečistoće" tako se našlo u središtu rasprave knjige *Modest Witness* D. Haraway kao glavno političko pitanje. Dok su razne udruge i organizacije zele-

nih, poput Greenpeacea, pozivale na "dekontaminaciju genetičkog onečišćenja", Harawayeva je u tom zahtjevu naslutila duboko ukorijenjenu zapadnu fobiju od stranog i izmiješanosti, te opsjednutost "čistoćom rase" (i ostalih kategorija). Vjera u postojanje prirode u kojoj su sve kategorije "čiste" iluzorna je i opasna, te nikad ne može biti argument protiv neodređenosti kategorija koje prelaze granice – mješovitost naravi neke kategorije ne može biti pogrešna.

Zanimljiva je i metafora *skromnog svjedoka* (*modest witness*) na koju Myerson ukazuje. Donna Haraway alegorijom sudskog procesa pokazuje kako su "činjenice" koje je iznio *skromni svjedok* (tj. znanost) postale *vjerodostojnije* za razliku od ostalih činjenica s kojima su u svakodnevnom optjecaju (npr. u vjeri, u politici i dr.). Na taj je način *skromni svjedok* odredio "jasnoću i čistoću" diskursa i "prosvijetlio" nas razlikovanjem onoga što "jest" od onoga što "nije". No Myerson postavlja pitanje – želimo li tako i dalje?, želimo li da nam *skromni svjedok* otkrije nejasnoće i stvori jednostavniji svijet?, želimo li zapravo da on odluči umjesto nas pri sljedećem odlasku u kupovinu ili na pitanje je li *Internet* dobar za djecu? Stav Donne Haraway je odlučno ne! Slijedeći Simone de Beauvoire i njezinu *Etiku neodređenosti*, ona smatra da ljudi moraju konačno prihvatiti punu neodređenost vlastitog bitka i mnogostruke mogućnosti koje takav bitak pruža. To je budućnost koju Donna Haraway naziva *heteronomnim blagostanjem*, duboko u neodređenosti, daleko od definicije.

Zaključno možemo reći da je *Naklada Jenseksi i Turk* napravila dobar potez projektom *Znanost u džepu*. To znači da će mnogi autori i njihove teorije biti ne samo pristupačiji cijenom, nego i uistinu "prozirni" za čitateljstvo.

Hrvoje Cvijanović

Recenzija

Gabriel A. Almond, Sidney Verba

Civilna kultura

Politička kultura, Zagreb, 2000., 454 str.

Može li hrvatskoj politološkoj javnosti biti zanimljivo i značajno objavljivanje prijevoda knjige koja je prvi put publicirana prije 38 godina, a čiji je sadržaj velikim dijelom utemeljen na empirijskim podacima starim više od četiri desetljeća? To će u velikoj mjeri ovisiti o subdisciplinarnom interesu pojedinih politologa, no svakako treba pohvaliti nakladnikovu odluku o objavljivanju djela koje je promoviralo i utemeljilo jedan pristup istraživanja političkog fenomena. Knjiga o kojoj je riječ, *The Civic Culture*, američkih politologa Gabriela Almonda i Sidneya Verbe, koja se u hrvatskom izdanju pojavljuje pod naslovom *Civilna kultura*, izvorno je objavljena 1963. godine i otad je “doživjela” niz izdanja, te je prevedena na brojne svjetske jezike. Goodin i Klingemann, analizirajući razvoj političke znanosti u dvadesetom stoljeću i ističući radove koji su najviše pridonijeli napredovanju naše discipline, na prvo mjesto stavljaju upravo knjigu *The Civic Culture*.¹

Autori ove knjige, Gabriel Almond i Sidney Verba u znanstvenoj su zajednici najpoznatiji upravo po knjizi *The Civic Culture*, no oni su cjelokupnim svojim djelovanjem obilježili američku, pa i širu, političku znanost drugog dijela dvadesetog stoljeća. Bili su profesori na najuglednijim američkim sveučilištima – Yaleu, Stanfordu (Almond) i Harvardu (Verba), a nakon djela *The Civic Culture* objavili su još niz značajnih politoloških radova. Pritom se Almond usmjerio na područje komparativne politike te mu je 1966. godine objavljena knjiga *Comparative Politics*, i danas jedna od najznačajnijih studija o tom području,

dok se Verba u svom radu ponajprije usmjerio na istraživanje političke participacije, a najpoznatija mu je knjiga s tog područja *Participation in America* iz 1972. godine. Osim toga, obojica su tijekom svoje duge i plodne znanstvene karijere težili svojim djelovanjem pridonijeti razvoju i unaprjeđenju političke znanosti, o čemu svjedoče i njihovi noviji radovi. Tako je 1990. godine objavljena Almondova knjiga *A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science*, u kojoj je zaokružio svoje dugogodišnje proučavanje internog razvoja političke znanosti, a Verbi je 1994. godine objavljena knjiga *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research* koja je originalan doprinos razvoju metodologije društvenih znanosti. O značenju ove dvojice autora možda najbolje govori podatak da ih analitičari razvoja političke znanosti, uzimajući u obzir vrijednost objavljenih radova, ubrajaju među deset najutjecajnijih politologa druge polovice dvadesetog stoljeća.²

Krajem pedesetih godina prošlog stoljeća u političkoj su znanosti bila dominantna stajališta koja su držala da se politički fenomen treba objašnjavati analizom političkih institucija i prevladavalo je mišljenje da su upravo političke institucije odlučujuće za razumijevanje političkih procesa, te za razumijevanje funkcioniranja i održavanja stabilnosti političkih poredaka. Almond i Verba, uzimajući u obzir neugodno političko iskustvo Drugoga svjetskog rata, vjerovali su, međutim, da takav institucionalistički pristup ne može zadovoljavajuće odgovoriti na pitanje koje im se nameće: zašto se u državama s vrlo sličnim ili istim političko-institucionalnim rješenjima politika odigrava na tako različite načine, odnosno, što uzrokuje stabilno funkcioniranje demokracije u jednim, a njezin neuspjeh u drugim državama? Stoga su, uključujući se u jedan širi pokret koji je u fenomenu kulture vidio ključnu eksplanatornu varijablu u društvenim znanostima, odlučili analizirati djelovanje političkih sustava pomoću koncepcija političke kulture. Njihov je rad postao paradigma za daljnja proučavanja fenomena političke kulture, sam pojam političke kulture danas je nezaobilazan dio svih politoloških leksikona, a

¹ Goodin E. R. / Klingemann, H. D.: Political science: discipline, u: Goodin, R. E. / Klingemann, H. D. (ur.), *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford, 1996., 15.

² Goodin E. R. / Klingemann, H.D., op. cit., 40.

neki autori čak misle da su “radovi o političkoj kulturi pomogli političkoj znanosti u stjecanju legitimiteta nakon Drugoga svjetskog rata.”³

Knjiga *Civilna kultura* strukturirana je u pet dijelova. U prvom dijelu, naslovljenom *Teorija i metode studije*, autori predstavljaju teorijski okvir za svoj rad. Almond i Verba, nastojeći istražiti problem demokratske stabilnosti, u politološku analizu uvode koncepciju političke kulture, jednu novu koncepciju koja zahtijeva obrazloženje. Oni ističu da pojam kulture koriste za označavanje psihološke usmjerenosti prema društvenim objektima i procesima, što je samo jedno od brojnih značenja ovoga pojma, dok pojmom “politička” ograničavaju svoje istraživanje na skup stavova o jednom zasebnom području društva – politici. Po njima, “politička je kultura nacije specifična distribucija obrazaca usmjerenosti prema političkim objektima među pripadnicima te nacije” (str. 21). Kako bi lakše izvršili analizu političke kulture, oni su dalje podijelili ove usmjerenosti, tj. orijentacije, na kognitivne, afektivne i evaluativne, a političke objekte su specificirali na politički sistem u cjelini, objekte ulaza političkog sistema putem kojih se zahtjevi društva prenose na vlast (političke stranke, interesne udruge, sredstva komunikacije, itd.), objekte izlaza političkog sistema pomoću kojih se provodi službena politika (birokracija, sudstvo, itd.), te na odnos prema samome sebi kao političkom akteru. Upravo specifične kombinacije triju vrsta orijentacija prema četirima tipovima političkih objekata čine određenu političku kulturu. Teorijski kombinirajući ove orijentacije prema objektima, Almond i Verba su konstruirali tri temeljna tipa političke kulture – parohijalnu, podaničku i participativnu. Parohijalnu karakterizira nepoznavanje političkih procesa i aktera i s tim povezanu dosljednu odsutnost političke aktivnosti, podaničku obilježava postojanje razmjerno širokog znanja o političkim procesima, ali i nesklonost da se sudjeluje u političkim aktivnostima, dok kod participacijske političke kulture postoji znanje o politici i spremnost da se participira. Almond i Verba

kažu da su ovo svojevrsni ideal-tipovi koje je u stvarnosti teško pronaći, jer se u stvarnosti razlike među političkim kulturama pojedinih nacija “nalaze u načinima kombiniranja, spajanja ili miješanja parohijalnih, podaničkih i participacijskih orijentacija u pojedincima ili zajednicama” (str. 24). Pošavši od teze da politička kultura ima značajnu ulogu u održanju stabilnosti demokratskih političkih sustava, autori su se logično zapitali koji oblik te kulture najbolje podupire stabilno funkcioniranje demokracije. Oni razvijaju hipotezu da taj oblik nije čista participativna politička kultura koja se često navodi u različitim udžbenicima kao ideal kojemu treba težiti, a u kojoj su racionalnost i aktivnost građana najviše vrijednosti. Drže da je civilna, građanska politička kultura oblik koji najbolje odgovara demokratskim političkim sustavima te je stoga i nazivaju demokratskom političkom kulturom. U ovakvoj vrsti političke kulture participativne orijentacije dominiraju, ali su i kombinirane s podaničkim, pa čak i parohijalnim orijentacijama, što dovodi do stvaranja uravnotežene političke kulture.

Kako bi provjerili plauzibilnost svojih teorijskih konstrukcija u objašnjavanju djelovanja različitih političkih sustava, empirijski su testirali svoje hipoteze komparativnim istraživanjem političkih kultura Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Njemačke, Italije i Meksika. Njihova je anketa obuhvatila oko tisuću građana u svakoj od ovih zemalja. Podatke o stavovima građana ovih država na različitim dimenzijama političke kulture prezentiraju u drugom dijelu knjige, pod naslovom *Obrasci političke kulture*. Pritom napominju da su se u svom radu ograničili samo na neke dimenzije političke kulture koje su držali najznačajnijima. Iz niza dimenzija koje su obradili zanimljivo je izdvojiti političko znanje, kognitivnu dimenziju političke kulture za koju su željeli doznati koliko su građani svjesni izloženosti politici, koje značenje pridaju području politike, te koliko su obaviješteni o političkim događanjima. No, uz ovu spoznajnu dimenziju kao vrlo značajnu ističu i onu afektivnu. Riječ je o osjećajima prema vlastitome političkom sustavu i političkom procesu kao cjelini, odnosno o političkim emocijama. Sljedeća značajna dimenzija, prema Almondu i Verbi, jest politički interes. To je pitanje koli-

³ Formisano R. P., The Concept of Political Culture, *Journal of Interdisciplinary History*, (31) 3, 2001., 399.

ko su ljudi zainteresirani za politiku, osobito za sudjelovanje u političkim aktivnostima, što oni smatraju bitnim, jer “demokracija je sustav u kojem je bitna uloga običnog čovjeka kao sudionika u političkim poslovima svoje zemlje. Čovjeku koji se prema vlasti odnosi kao podanik – pasivni korisnik ili žrtva rutinskih akcija vlasti – ništa ne bi nedostajalo u tradicionalnom, nedemokratskom društvu” (str. 123).

U trećem dijelu knjige, *Društveni odnosi i politička kultura*, Almond i Verba razmatraju pitanje izvora političkih orijentacija koje su analizirali u drugom dijelu. Oni ističu da se politička kultura s generacije na generaciju prenosi procesom političke socijalizacije, no da ostaje otvoreno pitanje kako nastaje sadržaj koji se procesom socijalizacije prenosi. Stoga oni ispituju društvene i psihološke uvjete s kojima se povezuje demokratska politička kultura, to jest, uvjete iz kojih bi ona trebala “izrasti”. Analizom podataka o odnosu među širim društvenim varijablama i političkim stavovima autori su došli do zaključka da demokratska politička kultura počiva i na čitavom nizu nepolitičkih stavova i nepolitičkih veza. Tako njihovi podatci pokazuju da je rasprostranjeno članstvo u dobrovoljnim organizacijama jedan od značajnih čimbenika koji povećava demokratski potencijal društva, i to ponajprije putem pozitivnog utjecaja na političku kompetentnost. Ovdje su njihovi podatci potvrdili tezu da je pluralizam, čak i ako nije eksplicitno politički nego društveni, jedan od najznačajnijih temelja političke demokracije.

Nakon što su dobivene podatke prikazali po različitim dimenzijama političke kulture, Almond i Verba ih sumiraju u četvrtom dijelu, naslovljenom *Profili političke kulture*. Utvrdivši da postoje razlike u političkim kulturama zemalja koje su istraživali, prelaze na oslikavanje svake od pet političkih kultura. Ovi njihovi profili su, kako i sami autori kažu, tek slika stanja koje je postojalo u razdoblju kad je istraživanje provedeno (1959. – 1960.) i ne treba ih držati zadanim okvirom koji ograničava daljnji razvoj jer je i politička kultura podložna promjenama. Utvrdili su da su u to vrijeme političke kulture Italije, Meksika i Njemačke odstupale od svog ideala demokratske političke kulture, pri čemu su se najznačajnije devijacije pojavile u području političke partici-

pacije. S druge strane, s njihovim modelom političke kulture koja podržava demokraciju “poklapale” su se političke kulture Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije.

U posljednjem dijelu knjige, naslovljenom *Zaključak*, Almond i Verba se, sumirajući rezultate svog rada, vraćaju pitanju odnosa političke kulture i demokratske stabilnosti, tj. pitanju kakav je utjecaj političke kulture na politički sustav čiji je ona dio. Analizirajući političku kulturu u dvama stabilnima demokratskim političkim sustavima, onima Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, autori pokazuju da se politička kultura u tim zemljama razlikuje od racionalno-aktivističkog modela koji bi se prema normama participativne demokratske ideologije morao naći u uspješnim demokracijama, što potvrđuje njihovu hipotezu s početka rada. Taj model čiste participativne političke kulture naglašava aktivnost i angažiranost, a postojanje pasivnih građana, neglasača i apatičnih građana prema ovom su modelu pokazatelji slabosti demokracije. Civilna, demokratska politička kultura, koju su oni detektirali u SAD-u i Velikoj Britaniji, jest ravnoteža kontradikcija, pri čemu je najznačajnija ravnoteža između efikasnosti vlasti na jednoj strani, te njezine responzivnosti prema zahtjevima građana na drugoj strani. Održavanje ove ravnoteže za Almonda i Verbu jedna je od najznačajnijih i najtežih zadaća demokracije, a civilna kultura svojom strukturom upravo to omogućava: “Civilna kultura je miješana kultura. U njoj su mnogi pojedinci aktivni u politici, ali ima mnogo i onih koji preuzmu pasivniju ulogu podanika. No i podanička i parohijalna uloga bitni su dijelovi civilne kulture” (str. 350). Sljedeće pitanje koje se nametnulo bilo je kako nastaje, kako se stvara ta civilna kultura. Na temelju analize američke i britanske političke povijesti autori zaključuju da se civilna kultura na Zapadu razvila kao rezultat postupnog političkog razvoja koji je protjecao razmjerno neometan krizama i nasiljem. Ostaje pitanje što mogu učiniti nove demokracije koje nemaju vremena za ovakav postupni razvoj i koje se suočavaju s nizom problema koji zahtijevaju istodobno rješavanje, te u kratkom razdoblju nastoje postići ono što je npr. u Velikoj Britaniji trajalo stoljećima. Almond i Verba su u vrijeme pisanja svoje knjige razmišljali ponajprije o zemljama koje su se oslobo-

dile kolonijalne vlasti i nastojale uspostaviti demokratski politički sistem, a pitanje političke kulture u novim demokracijama ponovo je postalo osobito aktualno u postkomunističkim europskim tranzicijskim zemljama. Almond i Verba kao jedan od mogućih odgovora na ovaj problem ističu kako “najočitija zamjena za vrijeme jest obrazovanje” (str. 368).

Kao dodatak hrvatskom izdanju nakladnik je odlučio objaviti rad Gabriela Almonda, *Intelektualna povijest koncepta civilne kulture*, koji je izvorno objavljen kao uvodni članak za knjigu *The Civic Culture Revisited*. Ovu knjigu, objavljenu 1980. godine, uredili su Almond i Verba i u njoj su još jednom, raspravljajući s kritičarima koncepcije političke kulture, pokazali značenje fenomena političke kulture za razumijevanje politike. Almond u ovom članku pokazuje kako jedna maglovita ideja, nešto nalik pojmu političke kulture, postoji još od trenutka kad su ljudi počeli govoriti i pisati o politici, te izdvaja Platona, Aristotela, Machiavellija, Montesquieua, Rousseaua i Tocquevillea kao političke mislioce koji su upozoravali na značenje subjektivne dimenzije politike, te su tako preteče političko-kulturalnog pristupa. Almond također opisuje razvoj istraživanja političke kulture nakon objavljivanja njihove knjige *The Civic Culture* i iznosi da bi u daljnjim radovima o ovom fenomenu poseban naglasak trebalo staviti na detaljno definiranje i specificiranje sadržaja političke kulture, pitanje odnosa političke kulture i političke strukture, te pitanje kauzalnih svojstava političke kulture.

Knjiga *Civilna kultura* i pristup koji su u njoj promovirali Almond i Verba doživjeli su niz kritika. Jedna vrsta kritika pripisivala je studiji svojevrsni etnocentrizam i diviniziranje angloameričke političke kulture i političkog ustrojstva, ukazujući na činjenicu da su autori pretpostavili kako su Velika Britanija i SAD zemlje demokratske stabilnosti, a da nisu definirali kriterije same stabilnosti. Drugi oblik kritika dovodio je u pitanje samu eksplanatornu moć političke kulture, ocjenjujući postojeće veze među političkom kulturom i demokratskom stabilnošću vrlo dvojbenom. No, na drugoj strani, određeni broj uglednih članova politološke zajednice (Harry Eckstein, Ronald Inglehart, Aron Wildavsky, Robert Putnam, i

dr.) prihvatili su političko-kulturni pristup i nastavili razvijati teoriju i metodologiju istraživanja političke kulture. Pogovor hrvatskom izdanju *Civilne kulture* koji je napisao Vladimir Vujčić nudi pregled najrecentnijih postignuća na ovom području politologije. Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća u političkoj je znanosti ovaj pristup bio potisnut, ponajprije od teorije racionalnog izbora i sličnih ekonomističkih pokušaja objašnjavanja politike, te od strane “novog institucionalizma”. No pojava knjige *Making Democracy Work*, 1993. godine, uglednog američkog politologa Roberta Putnama, označila je svojevrsnu “renesansu” političko-kulturalnog pristupa u okviru politoloških istraživanja koju je u jednom svojem radu navijestio Ronald Inglehart.⁴

Objavljivanje knjige *Civilna kultura*, jednog od najcitiranijih politoloških radova u dvadesetom stoljeću, značajan je doprinos popunjavanju praznina koje postoje u politološkoj literaturi na hrvatskom jeziku, a osobito na području političko-kulturalnog pristupa koji u hrvatskoj političkoj znanosti nije često korišten. Knjiga bi mogla predstavljati značajan doprinos ako u javnosti potakne razmišljanja o političkoj kulturi, fenomenu koji nam, zbog zaokupljenosti političko-institucionalnim reformizmom, često izmiče, a koji bi mogao imati značajnu ulogu u demokratskoj konsolidaciji naše političke zajednice. Almond i Verba nas upozoravaju; “Državnici koji pokušavaju stvoriti političku demokraciju vrlo se često usredotočuju na stvaranje formalnog skupa demokratskih institucija vlasti i na pisanje ustava. No razvoj stabilne i djelotvorne demokratske vlasti ne ovisi samo o ustroju vlasti i politike: on ovisi o orijentaciji ljudi prema političkom procesu – o političkoj kulturi. Ako politička kultura ne može podržati demokratski sistem, mršave su šanse za uspjeh tog sustava” (str. 365).

Berto Šalaj

⁴ Ronald Inglehart: The Renaissance of Political Culture, *The American Political Science Review*, (82) 4, 1988.

Prikaz

Zoran Tomić, Nevenko Herceg

*Izbori u Bosni i Hercegovini, 2.
dopunjeno izdanje*

Sveučilište u Mostaru, Centar za studije
novinarstva, Mostar, 1999., 434 str.

Premda je teško osporavati značenje političkih odnosa u Bosni i Hercegovini za prilike u Hrvatskoj, hrvatska politička znanost nije dosad pokazala interes za njihovim sustavnijim proučavanjem. Ne samo da je hrvatskim politolozima BiH nezanimljiva, nego se može reći da gotovo ne postoji komparativno proučavanje država koje su nastale raspadom Jugoslavije. U tom smislu, pojava knjige bosanskohercegovačkih autora Zorana Tomića i Nevenka Hercega *Izbori u Bosni i Hercegovini* malo će koga znanstveno uznemiriti, ali valja je prikazati jer može biti poticajna za buduća istraživanja političkih prilika u susjednoj državi.

Knjiga *Izbori u Bosni i Hercegovini* strukturirana je u nekoliko cjelina; teorijska osnova izbora, demopolitički okvir izbora, povijest izbora, izborne kampanje, prvi višestranački izbori 1990. godine, mirovni sporazumi, poratni izbori 1996./97. i 1998. godine i politička scena u BiH. Namjera autorâ knjige je bila da, nakon teorijskog i povijesnog uvoda, politološkom analizom pokušaju prikazati zamršenost suvremenog političkog života Bosne i Hercegovine, kao okvira u kojemu su održani prvi demokratski i poratni izbori.

U uvodu autori izlažu teorijsku osnovu izbora, izbornih i stranačkih sustava, izbornog prava, sistematike izbora oslanjajući se na nezaobilazni Nohlenov udžbenik *Izborni pravo i stranački sustav*. Poglavlje o demopolitičkom okviru izbora u BiH posvećeno je brojčanom i postotnom odnosu pučanstva prema narodnostima u deset popisa provedenih od 1885. do 1991. godine. Očito smanjenje hrvatskog i srpskog pučanstva u ukupnoj populaciji BiH i veću koncentraciju na nekim prostorima autori objašnjavaju tendencijskim smanjenjem priro-

dnog priraštaja i stalnim iseljavanjem u susjedne države. Kod Bošnjaka je na djelu obratan proces: prostorna disperzija i porast stanovništva kao rezultat većeg prirodnog priraštaja i doseljavanja iz drugih republika bivše države. Promjenu demopolitičkog okvira uzrokovao je, u velikoj mjeri, i prošli rat: ona se očitovala u etničkom homogeniziranju Bošnjaka na području pod kontrolom Armije BiH, Hrvata na području pod kontrolom HVO-a i Srba na području Republike Srpske, što je jasno i iz biračkih popisa 1990. i 1996. godine. Analiza biračkih popisa upozorava i na zlorabu biračkog prava u obliku glasovanja u ime umrlih i poginulih, kao i višekratnog glasovanja pojedinaca. Unatoč ratnim gubitcima (poginuli, nestali, prognani, raseljeni i izbjegli) i strogoj kontroli Misije OEES-a i BiH, broj birača 1990. i 1996. godine tek je neznatno smanjen.

U sljedećem poglavlju prikazan je povijesni pregled stranačkog organiziranja u BiH u dvadesetom stoljeću, koje je od početka bilo nacionalnog karaktera, te rezultata izbora od 1910. do 1938. godine, razdoblje od 1938. do 1990. godine obilježeno je, kao što je poznato, jednostranačkom vladavinom.

U poglavlju o izbornim kampanjama u BiH došla je do izražaja specijalizacija autora na tom području. Teorijski su izložene izborne kampanje, organizacija izbornih stožera političkih stranaka, ispitivanje javnog mnijenja i razvijanje političkih poruka. Podrobno je izložena izrada promidžbenog materijala, strategija kampanje u medijima, javnim nastupima, financije i troškovi kampanje, te promocija izbornog procesa od strane OEES-a i drugih misija međunarodne zajednice u BiH.

Poglavlje o izborima 1990. godine kao prvim višestranačkim i demokratskim izborima sadržava popis izbornih jedinica i izborni model za članove Predsjedništva SR BiH, Vijeće građana Skupštine SR BiH, Vijeće općina Skupštine SR BiH kao i Skupštine grada Sarajeva. Nakon izbora uslijedili su referendum o državnoj neovisnosti (na kojem se 64,1 posto Hrvata i Bošnjaka očitovalo za neovisnost, a gotovo svi Srbi protiv) i građanski rat. U parlamentu je nastao trostranački sustav s nepomirljivim razlikama među trima velikima etničkim strankama u pogledu odnosa BiH prema Jugoslaviji. To je rezultiralo napuštanjem

parlamenta od strane srpskih zastupnika 1991. i osnivanjem vlastite secesionističke skupštine, a nakon hrvatsko-bošnjačkog vojnog sukoba 1992. godine parlament su napustili i hrvatski zastupnici i osnovali svoj nacionalni parlament. Zbog izrazito etnički segmentiranog društva, razmjerni su izbori bili nužno institucionalno rješenje za predstavničko tijelo (Bošnjaci su činili 43,7 posto, Srbi 31,3 posto i Hrvati 17,3 posto naroda). Prije izbora formirane su tri velike etničke stranke: SDA (Stranka demokratske akcije), SDS (Srpska demokratska stranka) i HDZ (Hrvatska demokratska zajednica). Hrvatska i srpska stranka formirale su se, činjenično, kao bosanske frakcije stranaka u Hrvatskoj (SDS se formirao po uzoru na istoimenu stranku hrvatskih Srba, a HDZ kao bosanska frakcija tada najjače hrvatske opozicijske stranke). Prije izbora promijenjen je Ustav, te su dotadašnja tri vijeća zamijenjena dvama novima: Vijećem građana Skupštine i Vijećem općina. Vijeće građana birano je razmjernim sustavom, i to kombinacijom jednostavnog izbornog broja i D'Hondtove metode. Država je bila podijeljena na sedam višemandatnih okruga s krutim listama. Za izbor zastupnika u Vijeće općina primijenjen je sustav apsolutne većine u dva kruga. Predsjedništvo se biralo sustavom relativne većine po nacionalnim listama, čitava država bila je jedna izborna jedinica, a prema formuli 2+2+2+1, što znači 2 Bošnjaka, 2 Srbina, 2 Hrvata i jedan Jugoslaven ili pripadnik ostalih nacionalnosti. Tabela su prikazani rezultati iz kojih je vidljivo da su birači glasali za stranke prema nacionalnom ključu; većinu glasova i mandata dijelile su SDA, SDS i HDZ, kako na lokalnoj tako i na državnoj razini.

Poglavlje o mirovnim sporazumima za BiH daje povijesno-dokumentaristički uvid u pokušaje međunarodne zajednice da pronađe rješenja ratne krize na području bivše Jugoslavije od Konferencije u Haagu, Cutillerovog plana, Londonske konferencije, Vance-Owenovog plana, Owen-Stoltenbergovog plana, Washingtonskih sporazuma, Plana kontaktne skupine i Daytonskog mirovnog sporazuma.

U poglavlju o prvim poratnim izborima u BiH 1996./97. godine očito je da su izborni sustav i temeljne političke institucije (dvodomni parlament, ministarsko vijeće, predsjedništvo

države, ustavni sud i dr.) utvrđeni mirovnim sporazumom u Daytonu. Za provedbu izbora ovlašteno je Privremeno izorno povjerenstvo uz nadgledanje i kontrolu Misije OEES za BiH, a ne nadležna tijela po dotad vrijedećim zakonima i propisima. Za ove je izbore posebno bio značajan obrazac P2. Prema mirovnom sporazumu obrazac P2 trebao je riješiti problem prava glasa građana koji više nisu živjeli u mjestu prebivališta iz 1991. godine, a koji bi ostvarili svoje pravo u mjestu u kojem namjeravaju živjeti. Taj je obrazac prouzročio veliko nezadovoljstvo kod političkih stranaka, tijela uključenih u izborni proces, pa i pojedinaca jer je bilo očito da će se dogoditi izborni inženjering putem manipuliranja biračima (npr. nersrpske stranke u Republici Srpskoj nisu mogle ni približno ostvariti sličan rezultat kao 1990. godine, jer je zloporabom tog obrasca promijenjena nacionalna struktura biračkog tijela). Specifičnost izbornog procesa očituje se i u načinu izbora članova Predsjedništva BiH, koji su prema sporazumu birani po formuli 1+1+1, odnosno iz svakog konstitutivnog naroda po jedan kandidat i to oni koji su dobili najviše glasova (relativnom većinom) iz pripadnika istog naroda. Zastupnici u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine BiH birani su s teritorija cijele BiH podijeljene u dvije izborne jedinice (dvije trećine iz Federacije BiH i jedna trećina iz Republike Srpske), analogno izboru tročlanog predsjedništva. Glasovi su pretvarani u mandate kombinacijom jednostavnog izbornog broja u prvom i D'Hondtove metode u drugom postupku podjele. Izbori su pokazali neznatno odstupanje opredjeljenja birača na lokalnoj i državnoj razini, unatoč neuobičajeno velikom broju političkih stranaka. Stalna je koncentracija birača oko dviju najjačih stranaka SDA i HDZ-a, odnosno jedne stranke (HDZ) i stranačke udruge (KCDBiH-Koalicija za cjelovitu i demokratsku BiH). Vladajuća srpska stranka SDS natjecala se na izborima u Federaciji BiH samo u nekim općinama, a u Republici Srpskoj vidljiv je pad popularnosti stranke što se može objasniti političkom krizom 1997. godine u RS i frakcioniranjem stranke i nastankom nove SNS (Srpski narodni savez), te povećanjem biračkih glasova radikala.

U sljedećem se poglavlju Tomić i Herceg bave općim izborima u BiH 1998. godine kad

izbore ponovno organizira i nadzire Misija OEES-a na temelju Pravila i propisa Privremenog izbornog povjerenstva jer nadležna parlamentarna tijela nisu usvojila izborni zakon i nisu utemeljila izbornu povjerenstvo. Nanovo je došlo do problema registriranja birača i izbornog inženjeringa. Uvedene su i promjene u izbornoj regulativi od kojih su najznačajnije: skraćivanje mandata zastupnika s četiri na dvije godine, čime je PIP prekršio ustave BiH, entiteta i županija; proširenje zabrane kandidature na veći broj osoba (npr. osobe optužene od ICTY-a); promjena izbornog modela preračunavanja glasova u mandate tako što je napuštena D'Hondtova metoda i primjenjena metoda Sainte-Laguë, s obrazloženjem kako je ta metoda poštenija, jer se svi kandidati tretiraju na jednakim matematičkim bazama, a u D'Hondtovoj metodi kandidat može propustiti izborni prag za samo jedan bod i ne može se više natjecati u daljnjoj raspodjeli mandata. Autori nas u ovom poglavlju upoznaju i s problemima u političkoj kampanji, Povjerenstvom eksperata za medije, istraživanjima javnog mnijenja, itd. Kao i na izborima 1990. i 1996./97. godine, prevagu u birača imale su stranke HDZ i SDA, s razlikom u prevazi radikala u Republici Srpskoj. Prema službenoj izjavi Vijeća Europe izbori su protekli i 1996./97. i 1998. godine u pozitivnom i demokratskom ozračju s negativnom ocjenom organizacijsko-tehničke provedbe.

U poglavlju o političkoj sceni u BiH autori donose pregled i osnovne podatke o najznačajnijim parlamentarnim strankama i udrugama koje su sudjelovale na izborima u BiH od 1990. do 1997. godine. Dodatak knjige sadržava relevantne propise i dokumente o izborima u BiH 1990.1997. godine, kao i pregled popisa pučanstva u BiH 1991. i pregled popisa birača za lokalne izbore u BiH 1997. godine.

Na kraju, treba reći da knjiga *Izbori u Bosni i Hercegovini* predstavlja ambiciozan zahvat, ali nije bez nedostataka. Oni se, ponajprije, odnose na oskudnost teorijske literature (osobito s područja izbornih sustava, što je trebalo biti primarno s obzirom na temu knjige), nejasnoću pojmova i nesustavan prikaz u izlaganju izbornih modela u BiH. Ipak, treba istaknuti da ove nedostatke ublažava mnoštvo prikupljenih informacija, dokumenata

i podataka o izbornom, stranačkom i političkom sustavu BiH, što je dragocjen izvor za buduće analize.

Marijana Tomičić

Prikaz

Michael John, Albert Lichtblau

Schmelztiegel Wien Einst und Jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten

Böhlau, Wien-Köln, 1990., 487 str.

Heinz Fassmann, Rainer Munz

Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Maßnahmen

Promedia, Wien, 1994., 115 str.

Pitanje migracija u zemljama Europske unije nije novo. Međutim, kako svako vrijeme drukčije dimenzionira ovo pitanje, uvijek je korisno osvrnuti se na teorijsku i političku koncepciju iz koje se izvode postupci značajni za prilagođivanje migranata novom socijalnom, gospodarskom i političkom kontekstu. Za ovu problematiku tradicionalno se vezuje pojam poznat iz engleskog jezika kao *melting pot*. Ovom pojmu u njemačkom jeziku odgovara pojam *Schmelztiegel* koji doslovno preveden na hrvatski znači "lonac za topljenje", a uvriježio se i prijevod "lonac za taljenje". Popularizaciji pojma pridonio je britanski pisac Israel Zangwill kad je 1914. tako naslovio jednu svoju komediju. Izraz je ubrzo ušao i u službene rasprave i politiku. Po teoriji *melting pota* društvo Sjedinjenih Američkih Država jest golemi lonac ili kotao koji stapa doseljenike iz raznih zemalja u novi i jedinstveni američki narod/naciju. Cilj ove teorije je nestajanje manjinskih skupina u velikim pluralnim društvima. Imigrantske se etničke zajednice najprije akulturiraju dominantnim seku-

larnim kulturama, a zatim se socijalizacijom stapaju u šira društva. Pokazalo se, međutim, da mnoge migrantske skupine ne gube svoje kulturne i druge osobitosti, što je dovelo do nemogućnosti održanja teorije i politike *melting pot-a*, te napokon i do njezinog napuštanja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ni Austrija u tom smislu nije iznimka, što se vidi kod Michaela Johna i Alberta Lichtblaua koji u knjizi *Schmelztiegel Wien Einst und Jetzt* daju sliku migrantskih etničkih zajednica u Beču nekad i sada. Ovo opširno istraživačko djelo predstavlja dobro polazište svim istraživačima koji će se baviti poviješću pojedinih manjina koje žive u Austriji, odnosno Beču. Povijest hrvatske manjine u Austriji slabo je obrađena. Prvi hrvatski doseljenici u Beču bili su iz područja Gradišća (Burgenland), graničnih područja s Mađarskom, te iz Hrvatske i Bosne. Za vrijeme Monarhije postojala su hrvatska naselja u Marchfeldu. Osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća došlo je do znatnog porasta broja hrvatskih migranata (1890. godine bilo ih je 3531, a 1910. je broj porastao na 6136). Osim toga u Beču je bilo prisutno 4739 osoba iz graničnih područja s Mađarskom kojima je hrvatski bio materinji jezik. Nakon pripojenja Gradišća počelo je u velikoj mjeri naseljavanje gradišćanskih Hrvata u Beč.

Godine 1929. u Beču ih je bilo 5000, a 1936. 7000, od kojih je 1/3 bila "Pendler" (radnici – putnici, tj. oni koji nemaju stalno boravište u mjestu u kojem rade, pa vikendom odlaze svojim domovima), a 2/3 su imali stalno boravište u Beču. Od sredine 60-ih godina dvadesetog stoljeća pojačan je dolazak strane radne snage iz bivše Jugoslavije u Austriju. Početkom 80-ih godina 1/5 stranih radnika u Austriji bila je iz bivše Jugoslavije.

Sredinom 80-tih godina broj je gradišćanskih Hrvata u Beču je bio 5000, a tom broju možemo pridodati i broj Hrvata iz bivše Jugoslavije kojih je, prema nekim istraživanjima, bilo 9,8% 1981. godine (oko 6000 osoba). U postotcima je slika radnih migranata iz bivše Jugoslavije po republikama i autonomnim pokrajinama izgledala ovako: 56,2% iz Srbije, 15,2% iz Bosne i Hercegovine, 12,8% iz Vojvodine, 9,8% iz Hrvatske, 3,7% iz Makedoni-

je, 1,6% s Kosova, 0,4% iz Slovenije i 0,3% iz Crne Gore.

Broj stranih radnika, međutim, nije moguće egzaktno odrediti budući da ankete, policijski podatci i popisi stanovništva pokazuju različito. Prema jednoj anketi iz 1981. godine u Beču je zabilježeno 82 000 jugoslavenskih državljana, policijski podatci iste godine bilježe 61 318, a popis stanovništva 58 590. Podataka za pripadnike etničkih zajednica s prostora bivše Jugoslavije, koji su bili "gastarbajteri" u Beču, vrlo je malo ili ih gotovo nema, jer su se službeno očitovali kao jugoslavenski državljani, i mahom kao ateisti.

Prve podatke o hrvatskim državljanima *Statistik Austria* bilježi 1992. godine (što je i logično nakon osamostaljenja i priznavanja Republike Hrvatske), ali su ti podatci još uvijek nepotpuni. Kod popisa hrvatskih državljana, osim nepotpunosti, nailazimo na još jednu poteškoću, a ta je da se broj hrvatskih državljana ne može ograničiti samo na hrvatske državljane iz Republike Hrvatske, nego ga se mora proširiti i na državljane Republike Bosne i Hercegovine, koji su početkom rata u BiH kao izbjegli Hrvati dobili hrvatsko državljanstvo (op. A. P.).

Druga knjiga koju ukratko prikazujemo je *Einwanderungsland Österreich?* Heinza Fassmanna i Rainera Münza. Autori nastoje odgovoriti na pitanje je li Austrija samo tranzitna zemlja migrantima iz Istočne Europe ili ipak useljenička zemlja. U literaturi se na pitanje tko su stranci u Austriji dobiva slika emigranata iz bivše Jugoslavije i Turske koji s čitavim obiteljima i s puno djece žive u malim stanovima, a rade kao pomoćni radnici na gradilištima. Ovakva slika stranaca u Austriji ne odgovara stvarnosti, kao ni tvrdnja da stranci Austrijancima uzimaju poslove. Točno je, međutim, da je gotovo polovica stranaca u Austriji s područja bivše Jugoslavije, a zatim slijede Turska i Njemačka.

Prema podacima iz 1991. godine u Austriji živi oko 520.000 stranaca, od toga je 2/3 iz bivše Jugoslavije i Turske, oko 57.000 iz Njemačke, 18.000 iz Rumunjske i Poljske, 16.000 iz bivše Čehoslovačke i 12.000 iz Mađarske. Vorarlberg i Beč dvije su austrijske savezne države s prosječno visokim udjelom

stranaca (1993. godine Vorarlberg – 14,4% i Beč – 15,9%).

Govoreći o demografskoj strukturi stranaca, Fassmann i Münz naglašavaju da mladi ljudi češće iseljavaju od starijih, muškarci češće od žena. Dolazak obitelji stranih radnika posljednjih je godina u porastu, te tako i udio djece stranaca, no neutemeljeno je mišljenje o obiteljima stranih radnika s puno djece. S područja bivše Jugoslavije i Turske u Austriju se uglavnom useljavaju muškarci, i to mlado radnoaktivno stanovništvo, koji pronalaze poslove, zapošljavaju se i tek kad procijene situaciju, razmišljaju o dovođenju obitelji. Iz Njemačke se u Austriju uglavnom useljavaju stariji ljudi s malim brojem djece, te vrlo mali broj radno sposobnih ljudi. Politika zapošljavanja strane radne snage na neatraktivne poslove više nije aktualna. Strancima se nude razni poslovi u uslužnim djelatnostima, kao i oni primjereni njihovoj stručnoj spremi, ali ostaje činjenica da stranci imaju 12% manju netto plaću u odnosu na austrijske državljane (op. A. P. prema Ch. Parnreiter, *Migration und Arbeitsteilung*, Promedia, Wien, 1994.). Zapošljavanje strane radne snage ima pozitivan utjecaj na austrijsku privredu: jačanje tržišta, razvoj plaća, porast društvene mobilnosti, antiinflacijsko djelovanje, rentabilnost, smanjenje udjela nezaposlenih, promjena strukture prirede.

Fassmann i Münz primjećuju da je većina stranog radnoaktivnog stanovništva oženjena. Broj neoženjenih, udovaca i rastavljenih puno je manji nego kod zemlje domaćina. Stambena situacija stranaca je različita, s jedne strane postoji izrazito loš smještaj stranaca iz Istočne Europe, a s druge strane luksuzan smještaj stranaca iz Zapadne Europe (30% stranaca živi u stanovima A i B kategorije i skoro 30% u stanovima D i E kategorije, bez sanitarnog čvora).

Beč ima 23 gradske četvrti (Bezirka). Do 1981. godine 50% stranaca živjelo je u njih 6, a 1991. su počeli živjeti u još 7. Nadalje, Fassmann i Münz daju pregled zakona o strancima koji postoji u Austriji. Njih su četiri: Zakon o zapošljavanju stranaca, Zakon o strancima, Zakon o azilu i zakon o prebivalištu/boravištu. Do 1975. godine vrijedio je njemački zakon o zapošljavanju stranaca iz 1933., koji je Aus-

trija preuzela 1941. Novi Zakon o zapošljavanju stranaca stupio je na snagu 1976., a 1988. i 1990. godine uslijedile su njegove dopune. Ovaj zakon regulira pristup strane radne snage austrijskom tržištu (jednogodišnja dozvola o zaposlenju, dvogodišnja radna dozvola, itd.). Zakon o strancima stupio je na snagu 1. siječnja 1993. godine, a dotad je vrijedio Zakon o putovnicama. Od 1993. godine strani radnici trebaju imati vizu za ulazak u Austriju, koja se treba izvaditi prije dolaska u Austriju. Do 1968. godine postojao je zakon prema kojem je stranac dobivao status izbjeglice prema Ženevskoj konvenciji (vrijedio je od 1955. godine), a od 1992. je na snazi novi zakon o azilantima, te je osnovan i Savezni ured za tražitelje azila. Cilj Zakona o prebivalištu su kriteriji o prebivalištu za strance, te da se prebivalište, odnosno stalno boravište ne dobiva automatski s radnom dozvolom, i ne vrijedi za državljane zemalja EU. U pogledu ovog problema Fassmann i Münz predlažu tri scenarija: zabranu useljavanja, otvorene granice i određenu migracijsku politiku. Prvi scenarij – zabrana useljavanja – odnosio bi se na smanjenje, odnosno zabranu dolaska stranaca, u smislu stroge kontrole granica, kontrole cesta i ograničenja u tranzitu i turizmu. Drugi je scenarij suprotan prvome, on ne poznaje državno-administrativnu regulaciju dolaska migranata. Treći scenarij podržava integraciju koja nije automatska, ali istovremeno uključuje i asimilaciju.

Knjiga *Einwanderungsland Österreich?* daje odgovor na pitanje postavljeno u naslovu. Austrija migrantima više nije samo tranzitna zemlja na putu njihova odlaska u druge zemlje Europe i svijeta, već je useljenička zemlja, čemu pridonose demografski razvoj i rastuća potražnja za radnom snagom. Regulirano useljavanje je, zaključuju naši autori, u rangu pravila dobrog businessa.

Na kraju treba reći da su *Schmelztiegel Wien Einst und Jetzt* i *Einwanderungsland Österreich?* izrazito korisne knjige koje uz istraživače različitih profila mogu privući i šire čitateljstvo.

Ana Pažanin

Prikaz

Okrugli stol

*Osveta birača ili pobjeda političara?**Znanstvena istraživanja ponašanja birača: teorija i empirija*

U organizaciji Hrvatskog politološkog društva i Hrvatskog sociološkog društva u prostorijama Hrvatskog novinarskog doma 20. lipnja 2001. održan je okrugli stol *Osveta birača ili pobjeda političara? Znanstvena istraživanja ponašanja birača: teorija i empirija*. Njegova je svrha bila uspostava dijaloga relevantnih stručnjaka s područja sociologije, politologije, psihologije i drugih, te u upoznavanju zainteresirane javnosti s teorijskim osnovama te metodološkom praksom istraživanja ponašanja biračkog tijela kao jednog od najzanimljivijih područja u društvenim znanostima. U zemljama s dugotrajnom demokratskom tradicijom (osobito u Sjedinjenim Američkim Državama) takva su istraživanja jedno od najrazvijenijih područja empirijskih društvenih znanosti. Na žalost, hrvatsko je biračko tijelo još uvijek poprilična nepoznanica znanstvenim istraživačima izbornog ponašanja. Premda prije svakih izbora postoji velik broj anketnih istraživanja koja predviđaju ishod izbora, ipak nema dovoljno empirijskih znanstvenih istraživanja koja bi ponudila koherentno objašnjenje ponašanja birača. S obzirom na navedenu činjenicu, očito je da postoji potreba za usporedbom istraživačkih iskustava i diskusijom o njima u svjetlu postojećih teorijskih modela. Ovim se apelom u pozdravnom govoru obratila okupljenima predsjednica Hrvatskog sociološkog društva Davorka Matić.

Uvodno izlaganje trebao je održati Ozren Žunec, profesor na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, međutim, zbog spriječenosti, zamijenio ga je Slaven Letica, profesor sociologije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Izlaganje je počelo provokativnim pitanjem možemo li vjerovati sociolozima kao interpretatorima biračkog ponašanja, te možemo li vjerovati anketama i anketarima. Da bismo odgovorili na ta pitanja moramo biti svjesni dvojake uloge društvenih znanosti: eksplanatorne

(obično se očituje kroz *ex post* analizu) i legitimacijske uloge (koja je često zlorabljena). Međutim, isto tako treba znati i da te znanosti imaju ograničenu prognostičku vrijednost iako postoje određene prognostičke paradigme i modeli. Dvije najvažnije skupine takvih modela su: (1) *multifaktorski prognostički modeli* koji u obzir uzimaju uglavnom ekonomske indikatore za koje smatraju da unaprijed određuju rezultate izbora te (2) *socijalnostrukturni prognostički modeli* koji ishod izbora pripisuju dugotrajnim i dubokim raslojavanjima u društvu što određuju stranačke preferencije birača. Kao odgovor na drugi dio pitanja Letica je naveo dvije teze: razlika među telefonskim i terenskim istraživanjem smanjuje se širenjem telefonije i privatizacijom telekomunikacijskog sustava, ali istovremeno zbog frontovske političke kulture u Hrvatskoj dolazi do demonizacije nekih političkih stranaka koje zbog toga redovito lošije prolaze u anketama nego na izborima.

Letica je također predstavio jedan prognostički model kojeg je nazvao *modelom političkih uvjerenja*, a temelji se na primjeni modela što se koristi kod zdravstvenih istraživanja (*health belief model*) radi istraživanja tipova zdravstvenog ponašanja građana. Taj model polazi od stava da je zdravstveno ponašanje građana određeno trima skupovima varijabli: (1) nepromjenjivim varijablama kao što su dob, spol, rasa, etnicitet, zdravstveno stanje; (2) predodžbama građana, npr. o ozbiljnosti zdravstvenih prijetnji i (3) modificirajućim varijablama – utjecajem masovnih medija, laičkim referalnim sustavom, itd. Međutim, treba uzeti u obzir da je bilo kakvo istraživanje na bazi modela u Hrvatskoj teško provesti zbog anomijskih karakteristika hrvatske političke kulture kao što su primjerice nestabilnost i ne-definiranost socijalne strukture, neprofiliranost političkih stranki, izborni sustav koji stvara preduvjete za mrvljenje i netransparentnost stranačkog sustava, tip političke kulture, itd.

Drugi izlagač Nenad Zakošek, profesor Fakulteta političkih znanosti, također je svoje izlaganje započeo pitanjima: kako objasniti biračko ponašanje?, koliko su upotrebljivi tradicionalni zapadni modeli biračkog ponašanja?, koliko je hrvatski stranački sustav ukorijenjen u dubljim vrijednosnim, ideološkim i socio-

ekonomskim podjelama biračkog tijela?, kako empirijski istraživati političko ponašanje birača?, itd. Zakošek razlikuje dva tipa istraživačkih modela: (1) tzv. *tržišni (proizvodni) model*, izrazito prisutan u američkim istraživanjima, koji pojedinca – birača shvaća kao konzumenta koji se opredjeljuje za predsjednika ili stranku zbog različitih faktora i utjecaja; (2) *model temeljnih društvenih sukoba*, gdje se kao glavni čimbenici političke orijentacije pojedinca uzimaju socijalni sukobi skupina, a ne pojedinaca. U ovom potonjem, kojem je Zakošek priklonjen, takvi su sukobi vrlo duboki i trajni, a protežu se generacijama. Istraživanja zasnovana na ovom modelu započeli su Rokkan i Lipset krajem šezdesetih godina u Zapadnoj Europi. Njih su dvojica identificirali tzv. *strukture rascjepa (cleavage structures)* koje su stvorene zbog triju povijesnih procesa: nastanka nacionalne države, sekularizacije i širenja tržišne ekonomije (industrijalizacije). Navedeni procesi izazvali su odgovarajuće sukobe: sukob oko koncepcije zajednice kojoj pripadamo (tko joj pripada i gdje su joj granice); sukob oko temeljne vrijednosne orijentacije (slike svijeta); i socioekonomski sukob oko udjela u dohotku (ekonomski sukob). Što se povijesne dimenzije ovih sukoba tiče, neki su se pojavili prije, a neki su noviji i površniji. Tako je u Hrvatskoj povijesno najstariji i najznačajniji tzv. teritorijalno-kulturni rascjep (sukob centra i periferije). Drugi po značenju je ideološki sukob (religioznost – nereligioznost), a tek na treće mjesto dolazi socioekonomski rascjep (tko su dobitnici a tko gubitnici u tranziciji).

Zakošek smatra da se ovisno o ova tri rascjepa stvaraju stranačke preferencije. Može se tvrditi da je hrvatsko društvo, mnogo više nego u drugim tranzicijskim zemljama, polarizirano prema prvim dvjema dimenzijama sukoba, koje obuhvaćaju više od 50 posto stanovništva. Razlog tome je činjenica da su ta dva sukoba ono što se zove *overlapping cleavages*, odnosno sukobi s visokim stupnjem međusobne podudarnosti koji se uzajamno pojačavaju. Uzevši ovo u obzir, biračko tijelo u Hrvatskoj može se podijeliti na modernističko-kozmopolitski pol (glasači SDP-a, IDS-a, HSLS-a) i tradicionalističko-katoličkoreligiozno-nacionalistički pol (glasači HDZ-a i HSP-a). Iznimku pritom čine birači HSS-a, kod ko-

jih se pokazuje tradicionalizam, ali s umjerenim nacionalističkim stavovima.

S obzirom da su stranačke preferencije površan izraz dubljih podjela, postavlja se pitanje uloge stranaka. Zakošek misli da su stranački rascjepi bitno generirani i da produbljuju sukobe u društvu zato što stranke reproduciraju i pojačavaju postojeće povijesne sukobe. Ako će ti blokovi uvijek postojati, vjerojatno se može predvidjeti da će budući ishodi izbora ovisiti o tome koliko će se (de)mobilizirati pripadnici pojedinih blokova. Tako će buduće strukturiranje stranačkog sustava ovisiti o tome koliko će stranke uspjeti reproducirati rascjepa i nametnuti te sukobe mladim biračima.

Nakon uvodnih izlaganja povela se živa rasprava između Letice i Zakošeka o dvjema temama: o znanstvenoj opravdanosti uporabe sociostrukturnog modela kod istraživanja biračkog ponašanja i o političkoj korektnosti termina “nacionalističko-katolički blok”. Zakošek je prihvatio prvu izrečenu kritiku rekavši da je spreman preispitati i svoju metodu i svoje zaključke te kako smatra da je svakako potrebna interdisciplinarna suradnja kod sličnih istraživanja jer predmet zadire u mnoga područja. Što se druge zamjerke tiče, objasnio je kako se taj termin upotrebljava kao vrijednosno neutralan i, što je još važnije, kao znanstveno precizan način izražavanja onoga što je deskriptivna analiza više puta dokazala, a to je da je hrvatski katolicizam snažno povezan s tradicionalizmom i nacionalizmom, za razliku od npr. američkog katolicizma.

Kasnija rasprava vodila se u smirenom tonu, a u njoj je sudjelovalo desetak sudionika, među kojima su bili Ivo Paić, Vjeran Katunarić, Vesna Lamza-Posavec, Vlasta Ilišin, Goran Čular i drugi. Oni koji se bave empirijskim istraživanjima složili su se da postoji visoka polarizacija biračkog tijela u Hrvatskoj – ispitanici ne bježe od samoidentifikacije na kontinuumu lijevo – desno. Štoviše, od oko 80 posto ispitanika u različitim istraživanjima, koji su rekli da su religiozni, njih 95 posto izjavilo je da su katolici i kod njih postoji visoka korelacija među nacionalističkom i katoličkom identifikacijom. Kroz daljnju diskusiju prisutnih, zaključeno je kako treba podrobnije znanstveno istražiti nužnosti veze među katoličan-

stvom i nacionalizmom, odnosno među ateizmom i anacionalnošću.

Postavljeno je i nekoliko pitanja, te kritičkih ocjena metodologije istraživanja izbornog ponašanja. Naime, upitno je može li postojeći kategorijalni aparat odgovoriti na iznenađenja u stvarnosti te može li se uopće adekvatno interpretirati vrlo složena hrvatska stvarnost. S obzirom na to da je nemoguće posegnuti u zalihu modelskih pristupa koji bi dublje zahvatili realitet, jesu li možda potrebni nekakvi hibridni modeli? Sociostrukturni pristup kod nas je najrazvijeniji i najzastupljeniji, međutim i on ima ograničenja: uvijek podrazumijeva blokove koji se sastoje od više stranaka, ali kako onda objasniti zašto birač jednom bira jednu, a drugi put drugu stranku u istom bloku, ili kako objasniti promjene izbornih rezultata od jednih izbora do drugih s obzirom da su po svojoj logici sociostrukturni rascjepi statični, itd. Da bi se takve situacijske promjene objasnile pomoću multifaktorskog modela, potrebno je u obzir uzeti što više faktora, primjerice temeljni vrijednosni sustav, programsku strukturu stranke koja omogućuje biraču racionalan izbor, opće društveno stanje, percepciju lidera, grupnu identifikaciju birača i sl. Ali, i metodološki individualizam sa sobom nosi probleme – trebalo bi agregirati čitav niz uzroka koji utječu na preferencije birača, ali bi i tada ti mehanizmi mogli objasniti samo manji dio stvarnih uzroka.

Osim navedenih problema kod istraživanja izbornog ponašanja, pojavljuje se još jedan, a to je činjenica da se često ne razlikuje prognoza od objašnjenja. Iza prognoze se uopće ne mora nalaziti nekakvo objašnjenje uzroka, pa bi je stoga trebalo izbaciti iz analize ponašanja birača. Umjesto klasičnih prediktivnih metoda, rečeno je, treba obratiti pozornost na istraživanje izbornog ponašanja mladih jer se u dosadašnjim istraživanjima pokazalo kako mladi po svojim sklonostima anticipiraju izborne rezultate.

Dotaknuta je i tema lokalnih izbora 2001. godine kad je Erma Ivoš s Filozofskog fakulteta u Zadru analizirala pobjedu nezavisne liste Stanislava Antića u Zadru. Ona drži da je to posljedica opće nostalgije koju su birači osjetili u doticaju s trajnim vrijednostima kao što su profesionalizam, radna etika, zamjetna

odsutnost nacionalističkog naboja, prisutnost internacionalizma, itd. Sve veću tendenciju pobjeđivanja nezavisnih lista na lokalnoj razini možemo shvatiti upravo kao osvetu birača političkom autizmu velikih stranaka, ali je pitanje koliko je dobro da se birači strankama osvećuju putem pomalo izvanjskih aktera kao što su nezavisne liste. Tako bi odgovor na pitanje, postavljeno u nazivu okruglog stola, moglo biti da je došlo i do osвете birača koji su se pokazali znatno racionalnijima nego što je itko pretpostavljao, i do pobjede političara koji širokim koalicijama nastoje zadržati barem dio vlasti, ne poštujući na taj način volju birača.

Upravo zbog svih tih razloga naglašeno je bilo slaganje svih prisutnih o potrebi inter- i intradisciplinarnе komunikacije kod istraživanja ovako složenih društvenih fenomena. Usto, takva se komunikacija nipošto ne bi smjela ograničiti samo na individualnu razinu jer postoji naglašena potreba za institucionalnom komunikacijom istraživača. Pri završetku gotovo četverosatnog razgovora sudionici su izrazili svoje zadovoljstvo postignućima okruglog stola, koji je imao ulogu prve takve rasprave o istraživanjima ponašanja birača, ali nipošto ne bi smio biti i zadnje okupljanje znanstvenika koji se bave ovim intrigantnim područjem.

Ivona Mendeš

Prikaz

Konferencija

The Media and Political Change: Europe

Međunarodna nevladina organizacija *The Freedom Forum*, koja se bavi slobodom govora i medija, svake godine organizira četiri međunarodna medijska skupa na različitim kontinentima. Ove je godine jedan od takvih redovitih skupova za Europu održan u Zagrebu. Mnogo je razloga za okupljanje novinara i medijskih teoretičara iz zemalja bivše Jugoslavije i Albanije u Hrvatskoj. Ključni razlog

odabiranja Zagreba proizlazi iz činjenice da je nakon prošlogodišnjih izbora u Hrvatskoj došlo do značajne političke promjene u pogledu unaprjeđenja demokracije i medijske politike. Uz ovo, na izbor je utjecala dostupnost Hrvatske zemljama u kojima još uvijek postoje poteškoće u ishođenju viza, i konačno, djelovanje medijskog centra *Freedom Forum* na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Skup je trajao od 27. lipnja do 1. srpnja u Zagrebu i Opatiji. Uz dvije cjelodnevne plenarne rasprave, postavljene su i dvije zanimljive medijske izložbe, a kao posebnost ističemo javni razgovor s predsjednikom Republike Hrvatske, Stjepanom Mesićem.

Početak medijskih događanja *Freedom Forum* u Zagrebu, obilježen je otvaranjem izložbe fotografija *Krv i med: Balkanski ratni magazin* Rona Haviva, fotoreportera *Newsweek*-a, koji je zabilježio krvava zbivanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tijekom 1991. godine te nedavna stradanja Albanaca na Kosovu. Izložba je već imala nekoliko postava u Londonu i New Yorku, a ovom prigodom, po prvi je put postavljena u državi u kojoj slike vjerojano svjedoče. Apokaliptični izgled Vukovara i mnogih bosanskih gradova predvođenih Sarajevom, poznati su i hrvatskoj i svjetskoj javnosti. Naime, fotografije su na stotine puta dosad medijski eksploatirane i svjedoče o imitaciji života u ratnim uvjetima. Uz djelatnike Fakulteta i velik broj hrvatskih novinara, posebni su gosti bili Stjepan Mesić, predsjednik Hrvatske i Ron Haviv.

Drugi značajan događaj konferencije bilo je svečano otvaranje i javni razgovor urednika CNN-a Bernarda Kalba s predsjednikom Mesićem. Premda je otvaranje zamišljeno kao svečana, protokolarna manifestacija, odvođenje Slobodana Miloševića u Haag pretvorilo je večeru u prvorazredni medijski događaj, koji bi se mogao okarakterizirati kao demonstriranje *breaking news* uživo. Nakon što su hrvatski novinari zatražili od predsjednika Mesića da komentira tada još uvijek neslužbene i nepotvrđene informacije o privođenju Miloševića u Haag, nazočni predstavnici Haaškog suda sazvali su konferenciju za novinare. Florence Hartmann, glasnogovornica Carle del Ponte, glavne tužiteljice Haaškog suda za ratne zločine, pročitala je priopćenje za javnost, a Gra-

ham Blewitt, zamjenik glavne tužiteljice Haaškog suda, odgovarao je na pitanja nazočnih novinara. Otpočela je utrka s vremenom i obavještavanjem redakcija, a neke su radijske postaje imale izravno javljanje sa svečane večere. Za organizaciju *Freedom Forum*, čiji je temeljni cilj unaprjeđivanje standarda u novinarstvu, odlazak Miloševića u Haag bio je sjajna prilika da novinari pokažu kako je novinarstvo ipak stil života, a ne obična profesija. S druge strane, predstavnici Haaškog suda koji su trebali sudjelovati na konferenciji sljedećeg dana na temu "Mediji i izvještavanje o ratnim zločinima", demonstrirali su punu profesionalnost pravodobnog reagiranja, što se posebno odnosi na glasnogovornicu Hartmann. Ona je, naime, pokazala da poštuje novinare i svoju profesiju, te da radi u službi javnosti. Koicidencija s Miloševićevim odlaskom u Haag pretvorila je jednu običnu svečanu večeru u istinski medijski događaj.

Otvaranjem *Milenijske izložbe* kojom su predstavljene naslovnice pedesetak dnevnih i tjednih novina iz cijelog svijeta, s nadnevkom 1. siječnja 2000., u Hrvatskom novinarskom društvu započeo je treći dan *Freedom Forum* u Hrvatskoj. Nakon Blewittovog uvodnog slova o odgovornosti novinara u izvještavanju o ratnim zločinima, otvorena je panel rasprava koju je vodio Roy Gutmann, izvijestitelj *Newsweek*-a i čovjek koji je prvi poslao riječ i sliku o potresnim prizorima koncentracijskih logora u Omarskoj i Manjači. U razgovoru su sudjelovali Dragutin Lučić Luce, predsjednik HND-a i Petar Luković, *free lance* novinar iz Beograda.

Drugu panel raspravu pod nazivom "Prema javnoj televiziji" vodio je voditelj BBC-a, Nik Gowing, autor nekoliko radova i knjiga o ulozi televizije u oblikovanju javnog mišljenja, osobito u uvjetima ratnih sukoba. U razgovoru su sudjelovali televizijski djelatnici iz Srbije (Gordana Suša), Bosne i Hercegovine (Envera Selimović) i Makedonije (Lidija Bogatova). Nakon ove na redu je bila treća panel rasprava pod nazivom "Izvještavanje o političkim promjenama na Balkanu", a konferencija je zaključena raspravom "Internet i etnički sukobi na Balkanu". Ove su rasprave vodili dobro pripremljeni medijski profesionalci.

I konačno, idućeg dana u Opatiji, zaključen je radni posjet *Freedom Foruma* Hrvatskoj. U zajedničkoj organizaciji ICEJ-a (Međunarodnog centra za obrazovanje novinara) i Europskog odjela *Freedom Foruma* održane su sljedeće tri panel rasprave pod zajedničkim nazivom "Prema određenju poštenog i neovisnog izvještavanja". Prvu je raspravu vodio Stjepan Malović, direktor ICEJ-a, pokazujući primjere različitog izvještavanja o događajima koji su pratili "svečano" polaganje kamena temeljca za džamiju Ferhadiju 7. svibnja 2001. godine u Banjaluci. Prikazom inserata četiriju državnih televizija i šest dnevnih novina iz naše i susjednih zemalja, jasno je pokazano koliko je izvještavanje na ovim prostorima, još uvijek pod snažnim pritiskom nacionalnih, vjerskih i uskopolitičkih opterećenja. Drugu panel raspravu vodila je Milica Pešić, direktorica Centra za izvještavanje o Romima, rasizmu i medijskoj diskriminaciji različitih manjinskih društvenih grupa. Trećom panel raspravom o cenzuri i samocenzuri završena je četverodnevna rasprava o problemima medijskih sloboda i budućnosti novinarstva u zemljama bivše Jugoslavije.

Teško je donositi zaključke o rezultatima konferencije, ali je vrijedna spomena činjenica o iznimno korektnim razgovorima s novinari-
ma, od kojih su neki po prvi put nakon deset godina došli u Hrvatsku. Ono s čim su svi sudionici susjednih zemalja suglasni, jest tražnje za neovisnošću i poštenim izvještavanjem u odnosu na puko opozicijsko izvještavanje koje još uvijek postoji u tranzicijskim zemljama. Medijska situacija je još teža u onim državama ili prostorima koji se nalaze pod međunarodnim protektoratom, gdje je administrativna kontrola medija rigorozna i katkad neprimjerena. Ratne strahote su bljeđe, ali ne i zaboravljene, pa je to dodatna poteškoća na putu prema razvijanju slobodnih medija zemalja s jugoistoka Europe.

Gordana Vilović